

Наталія О. Небаба¹, Богдан В. Серотюк², Джахеїдр Емад Албураві Рамадан³
**ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ЩОДО ВСТАНОВЛЕННЯ
ПЕРЕДУМОВ ВИНИКНЕННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ У РОЗВИТКУ
ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ**

Проведено узагальнення та порівняльну оцінку положень теоретичних підходів щодо встановлення причин та передумов виникнення, визначення механізмів поширення кризових явищ у розвитку економічних систем. Розглянуто закономірності прояву кризових тенденцій в контексті здійснення процесів функціонування та розвитку економічних систем. Запропоновано рекомендації щодо удосконалення механізму збереження стійкості та протидії руйнівним проявам кризових явищ в розвитку економічних систем.

Ключові слова: економічна система, криза, життєвий цикл, розвиток, аттрактор, механізм розвитку.

Літ. 15.

DOI 10.32752/1993-6788-2019-1-222-182-188

Наталья А. Небаба, Богдан В. Серотюк, Джахеїдр Емад Албураві Рамадан
**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К УСТАНОВКА ПРЕДПОСЫЛОК
ВОЗНИКНОВЕНИЯ КРИЗИСНЫХ ЯВЛЕНИЙ В РАЗВИТИИ
ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ**

Проведено обобщение и выполнена сравнительная оценка положений теоретических подходов к установлению причин и предпосылок возникновения, к определению механизмов распространения кризисных явлений в развитии экономических систем. Рассмотрены закономерности проявления кризисных тенденций в контексте осуществления процессов функционирования и развития экономических систем. Предложены рекомендации по совершенствованию механизма сохранения устойчивости и противодействия разрушительным проявлениям кризисных явлений в развитии экономических систем.

Ключевые слова: экономическая система, кризис, жизненный цикл, развитие, аттрактор, механизм развития.

Natalia A. Nebaba, Bogdan V. Serotiuk, Jaheidr Emad Alburawi Ramadan
**THEORETICAL APPROACHES TO ESTABLISH
THE PREREQUISITES FOR THE ECONOMIC SYSTEMS
DEVELOPMENT CRISIS EMERGENCE**

A generalization and a comparative assessment of the theoretical approaches provisions to establish the causes and preconditions for the emergence and spread crises in the development of the economic systems have been conducted. The regularities of crisis tendencies manifestation in the context of economic systems functioning and development have been considered. The recommendations for maintaining stability in the economic systems development and destructive crisis manifestations counteracting mechanism improving have been offered.

Keywords: economic system, crisis, life cycle, development, attractor, mechanism of development.

Peer-reviewed, approved and placed: 02.12.2019.

---

¹ University of Customs and Finance, Dnipro, Ukraine.

² University of Customs and Finance, Dnipro, Ukraine.

³ University of Customs and Finance, Dnipro, Ukraine.

Постановка проблеми. Великомасштабний процес розгортання глобальної фінансової кризи, початок якої припав на 2008 р., виступив надзвичайно наочною демонстрацією вразливості світової економічної системи на усіх рівнях її побудови щодо негативного впливу з боку широкого кола ризиків та загроз для збільшення суспільного багатства та добробуту. Отже, порушення стабільності функціонування та зростання мінливості розвитку світової економічної системи внаслідок поширення кризових явищ закономірно визначили необхідність здійснення великих обсягів непродуктивних витрат ресурсів, а також стали причиною помітної стагнації темпів зростання виробництва товарів та послуг, призвели до збільшення екодеструктивного навантаження на навколишнє природне середовище та підвищення соціальної напруги у суспільстві, обумовили виявлення низки інших негативних наслідків для якості життя та безпеки життєдіяльності суспільства. З іншого боку, слід відзначити, що кризові ситуації являють собою повністю невід'ємну складову процесу розвитку економічної системи у цілому, оскільки будь-які зміни (що у цілісній сукупності, власне, й становлять сутність та природу даного процесу) майже обов'язково супроводжуються певними зламними подіями та скрутними обставинами, що тимчасово здатні при цьому суттєво утруднювати досягнення поставлених системних цілей та завдань. Крім того, відкритий характер побудови сучасної економічної системи як соціального утворення, глибоко інтегрованого у набагато більш масштабний суспільний контекст, закономірно обумовлюють розширення складу факторів та рушійних сил розгортання потенційних кризових явищ в господарській сфері через необхідність урахування (нарівні із дією суто економічних чинників) впливу технологічних, культурних, демографічних та інших вагомих детермінант.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення та узагальнення фундаментальних закономірностей розгортання процесів розвитку економічних систем, визначення причин та передумов виникнення кризових явищ та ситуацій в рамках даних процесів здійснювалося в трудах багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців, таких як І. Адізес [11], В. Алексєєвський [1], Л. Барило [2], Дж. Гараєдагі [3], Дж.Д. Дак [4], М. Дудін [5], Г. Клейнер [6], М. Ланкхорст [12], П. Маттхізен [12], Л. Менгтанг [13], Д. Новіков [7], А. Пилипенко [8], А. Пригожин [9], П. Проноза [10], К. Рацковскі [15], О. Семін [2], Д. Тііс [14], С. Шнейдер [15] та ін.

Проте надзвичайно високий рівень внутрішньої складності сучасних економічних систем та надмірне розмаїття широкого та неухильно зростаючого кола факторів та умов, що визначають динаміку розвитку такого роду суспільних утворень, визначають необхідність посилення уваги та доводять доцільність додаткового вивчення, узагальнення та переосмислення закономірностей виникнення кризових явищ, що можуть та здатні призводити до суттєвих перетворень і змін в режимах функціонування та у механізмах забезпечення життєдіяльності такого роду систем. Дослідження передумов та рушійних сил здійснення зазначених трансформацій має розглядатися також як важлива складова розробки заходів економічної політики протидії руйнівним тенденціям, пов'язаним із загостренням проявів кризових явищ, на усіх рівнях економічної системи суспільства.

Мета дослідження у статті полягає в теоретичному обґрунтуванні та узагальненні підходів щодо виявлення закономірностей та передумов виникнення кризових явищ у розвитку економічних систем.

Основні результати дослідження. Закономірності змін, що знаходять прояв в процесі розвитку економічної системи суспільства у цілому та за складовими на різних рівнях її побудови (на нано- та мікроекономічному рівні – окремий економічний агент, домогосподарство або суб'єкт господарювання, тобто підприємство; на мезоекономічному рівні – територіальний господарський комплекс, галузь або сектор економіки; на макроекономічному та міжнародному рівні – національне господарство або міждержавне економічне угруповання) в значній мірі визначається виявленням ключових системних ознак і властивостей, що знаходять розмаїтий прояв в конкретних умовах та ситуаціях взаємодії із факторами й умовами зовнішнього середовища. До складу зазначених характеристик, зокрема, слід віднести такі: цілеспрямованість функціонування (свідомий характер прийняття рішень та реалізації дій, орієнтованих на послідовне досягнення заздалегідь встановлених зсередини системи цілей); здатність до самоорганізації та самоудосконалення (спроможність щодо протидії подіям та силам, які перешкоджають або утруднюють підтримку стабільності функціонування); фрактальність (взаємоподібність побудови та вкладеність параметрів підсистем різних рівнів); унікальність поведінки (здатність щодо генерування та реалізації неповторних та непередбачуваних моделей поведінки, в т.ч. – при реагуванні на зміни навколишнього оточення); синергетична емерджентність (спроможність щодо виявлення нових властивостей, не притаманних окремим підсистемам або елементам, що складають систему); структурна упорядкованість (наявність цілісної стійкої ієрархії складових, особливості побудови зв'язків та взаємовідносин між якими визначають діапазон можливих альтернативних моделей поведінки системи); гнучкість та адаптивність (здатність та спроможність системи щодо здійснення внутрішніх змін та коректування поведінки відповідно до певних умов та обставин взаємодії із факторами зовнішнього середовища); функціональність (орієнтація окремих складових та системи у цілому на прояв певних продуктивних характеристик діяльності, що відповідають очікуванню, тобто свідомо встановленим зсередини, результатам) та ін. Отже, рівень сформованості та повнота виявлення зазначених властивостей в контексті різних видів взаємодії (актів обміну) із факторами зовнішнього середовища в цілому визначають спроможність певної економічної системи до розвитку. Проте слід відзначити, що розмаїття та амбівалентність (що до того ж посилюються у міру зростання складності параметрів такої взаємодії) відзначених передумов процесу розвитку визначають неоднозначність спрямування та нелінійність характеру трансформацій економічної системи, що можуть при цьому набувати кризового змісту. Таким чином, природу та сутність кризових явищ та проявів у розвитку економічних систем в даному контексті можна інтерпретувати як виникнення та продовження існування ситуацій, в рамках яких стає неможливим або значно утрудненим (тобто таким, що потребує для подолання перешкод залучення значних обсягів додаткових ресурсів)

досягнення задалегідь встановлених цілей при збереженні у відносно незмінних формі та вигляді наявних структурних параметрів або сформованих функціональних характеристик. Узагальнення фундаментальних поглядів науковців щодо ідентифікації закономірностей утворення такого роду ситуацій дозволила виявити такі основні підходи щодо визначення причин та передумов виникнення кризових явищ у розвитку економічних систем.

По-перше, діалектичний підхід, що базується на концептуалізації процесу розвитку як цілісної сукупності кількісних, структурних та якісних змін, що виступають необхідною та обов'язковою передумовою щодо подолання ключових проблем та протиріч, які утруднюють або унеможливають досягнення поставлених цілей та отримання очікуваних результатів. Необхідність такого роду змін в даному контексті визначається нездатністю економічної системи щодо забезпечення належного рівня продуктивності діяльності на основі використання наявних структурних та функціональних параметрів внутрішньої побудови. Динаміка та закономірності здійснення процесу розвитку можуть при цьому розглядатися як в лінійному (визнання наявності певної логічної послідовності – критичний обсяг накопичення кількісних перетворень, упорядкування яких потребує структурних змін, які внаслідок перегляду функціональних параметрів та організаційних режимів взаємодії різних складових призводять до якісної трансформації системи у цілому), так і в нелінійному (стрибокподібне, значне за масштабом та невизначене у часі виникнення надзвичайних потреб у прискорених змінах як ситуативного відображення гостроти виявлення протиріч між, з одного боку, характеристиками внутрішньої побудови системи, а з іншого – із зовнішніми умовами функціонування) аспектах.

Отже, причинами виникнення (або загострення) кризових явищ в рамках лінійного концепту (що достатньо реалістично відображає закономірності розвитку в умовах відносно стабільного зовнішнього середовища) виступають насамперед погіршення стану економічної системи як при ігноруванні вимог або при затримці у здійсненні необхідних змін, так і внаслідок порушення логічної послідовності та пропорційності при реалізації різних (кількісних, якісних, структурних) внутрішніх трансформацій. Тому формування механізму протидії кризовим явищам і проявам в такому контексті має ґрунтуватися на функціональному удосконаленні та планомірній об'єктивізації дії управлінських режимів і процедур регулювання процесів функціонування та розвитку відповідно до передбачуваних тенденцій перетворень зовнішнього середовища. При нелінійному характері динаміки змін умов діяльності виникнення та розгортання кризових явищ у більшій мірі буде пов'язано із труднощами адаптації до нових вимог, що до того ж має бути здійснена звичайно у стислі терміни та переважно на новому якісному підґрунті. Подолання зазначених перешкод та обмежень пов'язано із необхідністю певною мірою непродуктивного відволікання економічних ресурсів – або для випереджувального формування гнучких управлінських механізмів регулювання діяльності та упорядкування взаємодії складових системи, або для створення значних резервів, що мають в разі необхідності компенсувати потенційні втрати та збитки, а також являють собою економічну базу для здійснення адаптації.

По-друге, онтогенетичний підхід, що виходить з уявлення про поставлений (історично-успадкований, природжено-зумовлений, генетично-залежний) характер динаміки розвитку економічної системи. За такий підхід, цей процес (безвідносно від конкретних обставин та умов його здійснення) розглядається як послідовний перебіг стадій-етапів змін системного стану, циклічність логіки заміщення яких (від виникнення-зародження до припинення існування у поточному вигляді) визначається переважно соціокультурними властивостями економічної системи як суспільного утворення. При цьому слід відзначити, що виявлення онтогенетичного характеру орієнтації закономірностей циклічності розвитку в значній мірі залежить від ієрархічного рівня розгляду економічної системи суспільства: на мікроекономічному рівні – визначається параметрами міжособистісної взаємодії та культурно-ціннісними особливостями певної обмеженої людської спільноти; на мезоекономічному та більш високих рівнях економічної системи – обумовлюється тенденціями колективно-поведінкової динаміки та змінами масової психології, підґрунтя яких звичайно пов'язується із надзвичайно складним і сталим сполученням впливу широкого кола історичних, географічних, демографічних та інших факторів цивілізаційного розвитку. Виникнення кризових явищ в розвитку системи за онтогенетичний підхід являє собою, таким чином, достатньо жорстко детерміновані (насамперед внутрішньою логікою та ендегенною природою походження) ситуації, що знаходять прояв або при зміні етапу-стадії, або наприкінці життєвого циклу системи в цілому. Отже, формування механізму протидії та використання певних інструментів опору кризовим проявам в процесі системного розвитку також має носити диференційований характер: свідоме проектування та цілеспрямована перебудова функціональних режимів та виконавських процедур функціонування – в кризових ситуаціях переходу на новий етап життєвого циклу; докорінне оновлення та перегляд базових засад функціонування – при завершенні певної послідовності стадій життєвого циклу.

По-третє, нелінійно-синергетичний підхід, в рамках якого розвиток економічної системи (а, отже, й формування передумов виникнення та розгортання кризових явищ) розглядається в нерозривній єдності із сприйняттям невизначеності навколишнього середовища. При цьому принципова відмінність такої позиції від положень розглянутого вище нелінійного концепту діалектичного підходу полягає в тому, що процес адаптивної самоорганізації як форма реагування на зростання невизначеності-мінливості оточення в даному випадку вважається результатом в значній (або навіть у переважній) мірі стохастичного переходу системи до нового стану (на відміну від трактування адаптації як майже повністю свідомого акту в нелінійно-діалектичному підході). Такий перехід трапляється в ситуації різкого наростання флуктуацій (випадкових або повторюваних подій, які суттєво утруднюють продовження збереження стабільного стану та призводять до збільшення розбалансованості), під впливом яких в системі відбувається стрімке зростання значення та впливу нестійких колективних рухів (стохастичних модів), які в критичних обставинах значного порушення системної стабільності здатні виступити стрижневими елементами

формування нової моделі (аттрактора) структурно-функціональної побудови, до інтеграції в яку будуть прагнути стійкі детермінанти системи. В описаній ситуації порушення стабільності для економічної системи як загострення, так і подолання відповідних кризових явищ (навіть при тому, що причини таких проявів носять фундаментальний та базисний характер) може бути пов'язано із впливом незначних в інших умовах подій. Таким чином, навіть при достатньо явному виявленні каузальних закономірностей еволюції системи надзвичайно утрудненим (через випадковість та непередбачуваність актів взаємодії стохастичних модів та стійких детермінант) залишається визначення можливої траєкторії системної динаміки змін, що у вирішальній мірі залежить від можливості та здатності даної системи щодо забезпечення здійснення своєрідного самонавчання на основі випереджувального налагодження складної системи зворотних зв'язків із зовнішнім середовищем.

Розглянуті підходи відображають різні аспекти формування передумов виникнення та розгортання кризових явищ в процесі розвитку економічних систем, а, отже, актуальні особливості, притаманні такого роду явищам, обов'язково мають знаходити відображення при формуванні відповідних антикризових механізмів.

Висновки. Закономірності змін, що знаходять прояв в процесі розвитку економічної системи суспільства у цілому та за складовими на різних рівнях її побудови в значній мірі визначається виявленням ключових системних ознак і властивостей, що знаходять розмаїтий прояв в конкретних умовах та ситуаціях взаємодії із факторами й умовами зовнішнього середовища. Узагальнення фундаментальних поглядів науковців щодо ідентифікації закономірностей утворення такого роду ситуацій дозволила виявити такі основні підходи щодо визначення причин та передумов виникнення кризових явищ у розвитку економічних систем: діалектичний, онтогенетичний, нелінійно-синергетичний. Розглянуті підходи відображають різні аспекти формування передумов виникнення та розгортання кризових явищ в процесі розвитку економічних систем, а, отже, актуальні особливості, притаманні такого роду явищам, обов'язково мають знаходити відображення при формуванні відповідних антикризових механізмів.

Напрямки подальших досліджень мають бути пов'язані із теоретичним обґрунтуванням структурної побудови механізму протидії кризовим явищам у розвитку економічних систем відповідно до передумов, представлених у розглянутих підходах.

1. Алексеевский В.С. Синергетика менеджмента. Управление устойчивым развитием диссипативных структур. М.: Либроком. 2016. 360 с.

2. Барило Л.В., Семин А.А. Ресурсный потенциал динамической устойчивости предпринимательской структуры в условиях нестабильной внешней среды. Ростов-на-Дону: Изд-во Южного федерального ун-та. 2015. 162 с.

3. Гараедаги Дж. Системное мышление: Как управлять хаосом и сложными процессами. Платформа для моделирования архитектуры бизнеса. Минск: Гревцов Паблицер, 2007. 408 с.

4. Дак Дж.Д. Монстр перемен: Причины успеха и провала организационных преобразований. М.: Альпина Паблицерз, 2002. 320 с.

5. Дудин М.Н. Обеспечение стратегической устойчивости предпринимательских структур: теория, методология и практика : монография. М.: ИМСГС, 2011. 122 с.

6. Клейнер Г.Б. Эволюция институциональных систем. М.: Изд-во: Наука. 2004. 240 с.
7. Новиков Д.А. Теория управления организационными системами. М.: МПСИ. 2005. 584 с.
8. Пилипенко А.А. Стратегічна інтеграція підприємств: теоретичні основи, механізм управління та моделювання розвитку: монографія. Харків: ВД «Інжек». 2008. 408 с.
9. Пригожин А.И. Методы развития организаций. М.: МЦФЭР. 2003. 864 с.
10. Проноза П.В. Патологические кризисные процессы в экономике Украины: Монография. Х.: ИД ИнжЭк. 2014. 408 с.
11. Adizes I.K. Mastering Change - Introduction to Organizational Therapy (Revised & Updated Edition). Adizes Institute Publications 2016. 298 p.
12. Lankhorst M., Matthijssen P. The Adaptive Enterprise. Thriving in an Era of Change. Enschede: Bizzdesign. 2016. 54 с.
13. Menggang L. Research of industrial security theory. Springer-Verlag, Berlin Heidelberg. 2013. XIII, 443 p.
14. Teece D.J. Dynamic capabilities and strategic management. New York: Oxford University Press. 2009. 299 с.
15. Raczkowski K., Schneider S. The economic security of business transactions. Management in business. Oxford: Chartridge Books Oxford. 2013. 462 p.

-
1. Alekseevskiy V.S. Synerhetyka menedzhmenta. Upravlyenye ustoichyvim razvytyem dyssy-patyvnykh struktur. М.: Lybrom. 2016. 360 s.
  2. Barylo L.V., Semyn A.A. Resursnyi potentsyal dynamycheskoi ustoichyvosti predprynimatelskoi struktury v usloviyakh nestabylnoi vneshnei sredy. Rostov-na-Donu: Yzd-vo Yuzhnoho federalnogo un-ta. 2015. 162 s.
  3. Haraedahy Dzh. Systemnoe mishlenye: Kak upravliat khaosom y slozhnyim protsesamy. Platforma dlia modelirovaniya arkhytektury byznesa. Mynsk: Hrevtsov Pablysher, 2007. 408 s.
  4. Dak Dzh.D. Monstr peremen: Prychyny uspekha y provala orhanyzatsyonnykh preobrazovanyi. М.: Alpyna Pablysherz, 2002. 320 s.
  5. Dudyn M.N. Obespechenye stratelycheskoi ustoichyvosti predprynimatelskykh struktur: teoriya, metodolohiya y praktyka : monohrafiya. М.: YMSHS, 2011. 122 s.
  6. Kleiner H.B. Эволюция ynstytutsyonalnykh system. М.: Yzd-vo: Nauka. 2004. 240 s.
  7. Novykov D.A. Teoriya upravleniya orhanyzatsyonnyy systemamy. М.: MPSY. 2005. 584 s.
  8. Pylypenko A.A. Stratehichna intehratsiia pidpriemstv: teoretychni osnovy, mekhanizm upravlin-nia ta modeliuvaniia rozvytku: monohrafiia. Kharkiv: VD «Inzhek». 2008. 408 s.
  9. Pryhozhyn A.Y. Metody razvytyia orhanyzatsyi. М.: МТсФЭР. 2003. 864 с.
  10. Pronoza P.V. Patolohycheskye kryzysnye protsessy v ekonomyke Ukrainy: Monohrafiya . Kh.: YD YnzZhEk. 2014. 408 s.
  11. Adizes I.K. Mastering Change - Introduction to Organizational Therapy (Revised & Updated Edition). Adizes Institute Publications 2016. 298 r.
  12. Lankhorst M., Matthijssen P. The Adaptive Enterprise. Thriving in an Era of Change. Enschede: Bizzdesign. 2016. 54 s.
  13. Menggang L. Research of industrial security theory. Springer-Verlag, Berlin Heidelberg. 2013. XIII, 443 r.
  14. Teece D.J. Dynamic capabilities and strategic management. New York: Oxford University Press. 2009. 299 s.
  15. Raczkowski K., Schneider S. The economic security of business transactions. Management in business. Oxford: Chartridge Books Oxford. 2013. 462 r.